

tearon la solució a situaciones parecidas a las actuales.

J. Martínez Gázquez

E. SANMARTÍ GREGO

*La cerámica campaniense de
Emporion y Rhode*

2 vols. Monografies Emporitanes
IV, Barcelona 1978, 716 pp. de les
quals 119 són làmines.

La base, o potser millor l'incentiu d'aquest voluminós treball, versió definitiva de la tesi doctoral de l'autor llegida el 1973, la constitueix la recol·lecció de 1674 peces de ceràmica campaniana procedents majoritàriament (1490) d'Empúries, a les quals s'adjunten les trobades a la campanya del 1966 dirigida per J. Maluquer de Motes a la Ciutadella de Roses (núms. 1491 a 1674). Tots aquests materials han estat estudiats fonamentalment als museus arqueològics de Barcelona i d'Empúries, i també als de Girona, Vic i València (v. cap. IX).

Es presenta l'obra en dos volums a la fi dels quals hi ha l'excel·lent il·lustració dels capítols corresponents, on es dibuixen amb precisió cadascun dels fragments inventariats i les noves formes i es donen bones fotografies de les estampilles d'*Emporion* i *Rhode*.

El primer volum s'obre amb un pròleg d'E. Ripoll Perelló. Tot seguit E. Sanmartí, en unes *Generalidades* que donen pas a la primera part, ens deixa ja entreveure que en el seu estudi la ciència ceramològica no constitueix

l'únic fi sinó el mitjà per a penetrar en la fosca etapa històrica d'Empúries i Roses des del 300 fins al segle I. a. C. i també, per extensió, de l'occident del Mediterrani i les seves relacions comercials; s'exposen aquí també dificultats metodològiques derivades fonamentalment d'haver de triar entre un estudi solament tipològic dels materials no contextualitzats arqueològicament, o bé entre l'estudi dels materials amb estratigrafia. La solució intermèdia adoptada ha estat la d'un estudi conjunt, tot intentant d'aplicar els resultats de la segona metodologia a les peces del primer grup, aspecte en el qual l'autor ha reeixit totalment, donant així per primera vegada un inventari detallat i complet d'aquests materials en uns nuclis hispànics, que farà més planer el camí per a d'altres futures monografies que conjuntament permetran de realitzar uns, esperem no massa llunyans, estudis de síntesi.

Segueixen set planes dedicades a la història de la investigació de la ceràmica campaniana fora i dins la Península, amb l'esment obligat en primer lloc de l'obra del professor N. Lamboglia, que obrí una nova era en aquests estudis iniciats el 1879. Si bé la *Classificazione preliminare* de N. Lamboglia és encara a la base de les investigacions actuals —caldría potser remarcar l'adjectiu *preliminare* que va voler donar-li l'autor—, E. Sanmartí assenyala una altra etapa a partir del 1963, i sobretot el 1965, quan J.P. Morel publicà la ceràmica del Fòrum romà i el Palatí, insistint en la importància de les característiques tècniques dins d'una taula de classificació, directriu que és seguida per E. Sanmartí en la seva definició dels tipus, que es podria resumir així:

A. *Productes itàlics*: 1) taller de les petites estampilles (300-250 a.C. de Roma o el Laci); 2) campaniana A, definida per Lamboglia; 3) B, definida per Lamboglia però amb dos subtipus detectats per Morel: de pasta pesada i de pasta grisa; 4) C, definida per Lamboglia; 5) aretina de vernís negre (primera meitat del segle II - primera meitat del segle I a.C.).

B. *Productes occidentals*: 1) taller de les pàteres de tres palmetes radials de *Rhode* (300-225 a.C.); 2) taller de les pàteres de la forma Lamboglia 55 (primera meitat del segle III); 3) taller de les pàteres de tres palmetes radials impreses sobre la banda d'estries decoratives (pàteres forma Lamboglia 26, primera meitat del segle III); 4) taller NIKIA-IWN.C. (finals del segle III); 5) tipus emporità D (imitació campaniana A, segona meitat del segle II, potser fins al segle I a.C.); 6) tipus emporità F (imitació campaniana B, segon quart del segle I); 7) tipus emporità G (imitació campaniana B, semblant al F); 8) tipus emporità H (imitació campaniana B, variant dels dos tipus anteriors); 9) tipus emporità I (sembla imitar la A però també les formes de la B, endinsat el segle I a.C.); 10) pseudo-campaniana C d'Empúries (imitació de la ceràmica aretina de la segona meitat del segle I a.C.).

Pel que fa al catàleg de formes, E. Sanmartí segueix la classificació de N. Lamboglia del 1952, amb els augments proporcionats pels investigadors successius. E. Sanmartí amplia la relació numèrica fins al 171, amb les variants 43 c i 106 c. La decoració és un aspecte que no ha estat tampoc menyspreat, ans al contrari, tot seguint la not-

mativa de J.P. Morel de 1963, ha tret notables resultats en els aspectes cronològics i espacials, sobretot pel que fa a les produccions de *Rhode*.

Després de la relació bibliogràfica (pp. 29-40), inicia una segona part dedicada al catàleg i estudi dels materials campanians d'*Emporion*, que classifica per grups segons la cronologia de les campanyes des del 1908, coherència cercada expressament per l'autor, conscient que hagués obtingut una major claredat analitzant primer els materials amb estratigrafia i després els no contextualitzats arqueològicament, tasca no obstant que el lector veu afavorida per les crides internes i les comparacions al llarg de l'exposició. La manera de presentació és constant; introducció, inventari de materials, comentari i conclusions en cadascuna de les divisions que comencen per:

I. Magatzem Gandia que conserva els materials trobats a l'àrea de la Neàpolis entre 1908 i 1939, amb un ostensible baix nombre de fragments (420) a causa dels mètodes arqueològics antics basats gairebé exclusivament en el desenterrament de vestigis. De cap de les peces del magatzem Gandia no hi ha estratigrafia; tan sols per a un grup la data de la troballa. Les conclusions d'aquest lot de material han pogut ser confegides gràcies als termes de comparació de la ciutat romana d'Empúries (segles II i I) i de la Ciutadella de Roses (tres primers quarts s. III) i també amb jaciments itàlics i del Mediterrani occidental que permeten omplir la llacuna de l'últim quart del segle III.

II. Les necròpolis. S'estudien i posen al dia els materials campanians a

partir del recull de M. Almagro; *a*) necròpolis Martí (421-423); *b*) necròpolis Bonjoan (424-437); *c*) necròpolis Granada (438-439); *d*) necròpolis Les Corts (440-476) i s'adjunten també els materials procedents dels enderrocs (477-509). De l'anàlisi quantitativa d'aquests materials l'autor conclou que les ceràmiques de vernís negre no són massa representatives, donat el seu caràcter funerari i les destruccions de tota mena que han sofert les necròpolis. Pel que fa a l'aspecte cronològic, l'autor dóna un nou estat de la qüestió en destacar clarament la necròpolis Martí a la primera meitat del segle III i les Bonjoan, Granada i Les Corts al segle II, produint-se un gran buit al segle I a.C.

III. Les cases romanes. En parlar de les dues grans cases romanes, que resten encara pràcticament inèdites, planteja també E. Sanmartí la seva problemàtica particular (no conservació de materials, manca d'estratigrafia, tret dels dos talls practicats a la casa núm 1). De la casa 1 hi ha tan sols, així, 42 fragments (510-551) i de la número 2, 50 (552-601). Gràcies a les estratigrafies de M. Almagro el 1947 i el 1945 —els resultats de les quals sintetitza i completa amb diaris d'excavació E. Sanmartí—, i també de nou a l'anàlisi quantitativa, s'arriba a les conclusions que no hi ha al subsòl d'ambdues cases material anterior al segle II a.C. i que per causa de la manca de dades objectives és difícil de precisar si foren habitades a l'època republicana, car les minvades estratigrafies semblen indicar una construcció, almenys per a la 1, en temps imperials.

IV. Clou el primer volum l'estudi de la muralla Robert. Després d'un

breu resum de les campanyes de 1945, 1949 i 1953, es fa l'inventari dels materials estratigràfics de la campanya del 1949, la més esclaridora (602-1018), de la del 1953 (1019-1048) i dels materials no estratigràfics procedents majoritàriament de la campanya del 1945 (1049-1062) i del 1949 (1063-1071). Aquest sector de les excavacions emporitanes es manifesta com un dels més importants per a l'esclarament de les fases urbanes dels segles II i I a.C., car només la ceràmica campaniana dóna una seqüència ininterrompuda que E. Sanmartí sap exposar d'una manera contundent i gràfica a la pàgina 310. Això permet de comprovar la tardana penetració massiva de la campaniana B (estrats VI i V) enfront de l'abundosa A, i com la C apareix tímidament a Empúries al segle I (estrat IV); resta patent que les imitacions locals es feren més presents al darrer segle de la República (estrats IV i III). Prenent com a base aquests materials, E. Sanmartí data la construcció de la muralla a la fi del segle II o començaments del segle I, lligada segurament a la invasió cimbria del 104 a.C.

V. Inaugura el segon volum l'apartat V (La Muralla Roura) on es fa una primera clarificació dels materials trobats el 1963, en el qual l'autor suposa tres trinxeres que donen, però, un conjunt de material molt homogeni que permet almenys de plantejar una estructura d'estudi i unes hipòtesis versemblants fins que una excavació estratigràfica no en doni la comprovació. Per aquest motiu l'autor aprofundeix minuciosament en l'anàlisi de cadascuna de les 86 peces (1073-1159) que abracen de finals del segle III a la

segona meitat del segle I, amb una major concentració a la segona meitat del segle II, conclusions que, tanmateix, són coherents amb les presentades per a la muralla Robert.

VI. En els capítols VI i VII es donen a conèixer els materials amb estratigrafies més modernes i segures, per la qual cosa tan sols s'inventarien els materials representatius, tenint compte, tanmateix, del nombre total a l'hora d'elaborar les conclusions. El VI recull una de les més representatives estratigrafies practicades al sondeig realitzat el 1969 al Camp Tòfol rera la línia de temples que tanquen el Fòrum romà pel nord, on es localitzaren 5 nivells amb un total de 141 fragments representatius analitzats (1160-1300). Aquest sondeig permet, a més, de descartar la hipòtesi de la ubicació de la ciutat indígena sota la romana, car de nou l'estratigrafia no permet de remuntar el segle II a.C., i permet també de veure la intensa activitat edilícia duta a terme a Empúries entre el període que Sanmartí extén dels Gracs a Sil·la. Proposa també l'autor dades objectives per a la remodelació urbanística i jurídica de la ciutat sota Cèsar (pp. 433-434), entre les quals és de remarcar la làpida del patró, Domici Calví (lám. 118). Cal esmentar que E. Sanmartí defensa l'atorgament per part de Cèsar de la condició de colònia a Empúries.

VII. La darrera excavació estratigràfica recollida en aquesta obra és la de la sitja republicana excavada el 1971 al Camp Laia, tocant el decumanus B. Es tracta d'una troballa tancada amb materials sincrònics paral·lels als de l'important estrat V del Camp Tòfol i del decumanus. Entre els materials trobats

hi ha 49 fragments representats que semblen donar una pauta cronològica del canviament del segle II al segle I a.C. (110-100/80-70 a.C.). L'excavació d'aquesta sitja permet E. Sanmartí de comprovar les hipòtesis de N. Lamboglia sobre les refeccions urbanes en aquest sector i d'afinar la seva cronologia ja dins el segle I. En considerar això conjuntament amb les deduccions del capítol VI i la construcció de la muralla Robert, es posa novament de manifest l'activitat constructora a Empúries uns 50 anys abans de l'establiment de Cèsar que evidentment conformaria en bona part aquest, a més de permetre insistir que cal cercar la *Indika* indígena en altre lloc que l'ocupat per la ciutat romana que per conveniències topogràfiques i indicis arqueològics antics proposa de situar al costat sud de la Neàpolis en forma de pentàgon irregular (lám. 119). Una segona explicació, més forçada i menys versemblant, és la d'una ciutat indígena sota la ciutat romana però fundada després de l'arribada dels romans.

VIII. Els dos darrers apartats dedicats a Empúries (VIII i IX) evidencien l'afany d'exhaustivitat de l'autor en recollir les troballes casuals (VIII, 1350-1396) però que en alguns casos permeten d'observar variants no aparegudes en d'altres contextos, com són per exemple dues noves bases del taller de les petites estampilles i la possibilitat de datació del tipus emporità E a la segona meitat del segle II. Sempre, no obstant, els materials més abundosos corresponen a la segona meitat del segle II i a la primera meitat del segle I.

A l'apartat IX es recullen els lots conservats als Museus de Girona, Vic i

València, supervivents de les espoliacions noucentistes d'Empúries i que provenen, almenys els de Girona i València, de les àrees de necròpolis. Els de Girona (1397-1453), a més del seu bon estat de conservació donen tres formes noves (168 a 170) i exemples de ceràmica aretina de vernís negre. Els materials de Vic, recollits per mossèn Gudiol, comprenen els números 1454 a 1480, que donen també una forma nova i una seqüència que abraça des de temps antics (primera meitat del segle III) fins a la primera meitat del segle I i majoritàriament són decorats, triats segurament en funció del seu lluitament museístic. El dipòsit de València (1481-1490) l'integra la col·lecció Cazurro amb un total de 10 peces pràcticament senceres i algunes notablement antigues (precampaniana del segle IV ja publicada pel mateix autor). No obstant, la major part de les peces pertanyen ja al segle II amb absència de material del segle I.

La tercera part de l'obra correspon al catàleg i estudi dels materials campanians de *Rhode* apareguts el 1966 i cedits pel professor J. Maluquer i que provenen de l'estrat més profund (el 3), localitzat, a més, prop d'un forn ceràmic amb productes defectuosos. L'inventari (1491-1674) és desglossat segons la tipologia fixada per l'autor; es fa evident la poca presència de campaniana A i la relativa abundància de vasos del taller de les petites estampilles i una producció derivada de formes precampanianes, que sembla que fou produïda a la mateixa *Rhode* i exportada cap a la Narbonesa i d'altres punts del litoral de la Tarragonesa, ben precisats a la figura 9, pàgina 583, la qual cosa fa veure com no és possi-

ble ja el plantejament que el comerç de *Rhode* fos dirigit només vers el Nord. E. Sanmartí bateja aquesta ceràmica com pertanyent al taller de les tres palmeres radials, les característiques de la qual l'autor exposa amb tot deteniment (pp. 554-570); són relacionats amb aquest taller els tallers de les pàteres de la forma Lamboglia 55, el taller de les pàteres de tres estampilles radials impreses sobre la banda d'estries decoratives i el taller Nikia-IWN.C.

Els materials, del 1966, doncs, són altament significatius per a *Rhode*, car a més de les dades estratigràfiques —la marca Nikia IWN.C. és la primera vegada que es troba en excavació arqueològica— fan veure que fou un centre productor i difusor de ceràmiques, caràcter que fins ara mai havia estat tan clarament definit. Centra E. Sanmartí la seva activitat com a taller entre el traspàs del segle IV al segle III i l'aparició de la campaniana A als mercats occidentals cap al 225 a.C., cronologia que l'autor recolza amb sòlides associacions.

Quan s'arriba al punt de la comparació *Rhode-Emporion*, sorgeix de nou el problema de la no apreciació de molts dels materials en les antigues excavacions, la qual cosa aixeca una barrera al moment de saber la incidència de la producció de *Rhode* dins la Neàpolis emporitana, però és ja innegable per les dades urbanístiques, numismàtiques, ceràmiques... que *Rhode* fou esplendorosa del segle IV a finals del segle III, moment en què comença una llarga decadència que es perllonga fins a l'època augústea.

La quarta part, la menys voluminosa, és la dedicada a l'aspecte formal de

les peces amb el suplement al catàleg de les formes (43 c, 106 c, 164, 165 a, 165 b, 166 a 171) i l'estudi de la forma de les bases i la seva cronologia i evolució tipològica dins els diferents tipus de produccions.

La part de les conclusions té dues grans subdivisions, com era d'esperar en un treball com el que ara comentem: A) Conclusions ceramològiques i B) Conclusions històrico-arqueològiques on se sintetitzen les principals aportacions i que gosàrem de resumir de la manera següent:

A) Amb anterioritat a la fabricació de la campaniana A hi hagueren dos tipus principals de ceràmiques, localitzades sobretot a *Rhode*: les importacions gairebé exclusives de les petites estampilles amb absència d'altres protocampanianes itàliques i majoritàriament les imitacions locals produïdes a *Rhode* del 300 al 225 a.C., l'exportació de les quals ha detectat d'una manera remarcable E. Sanmartí. Un nou període s'obrí amb la difusió de la campaniana A al darrer quart del segle III que cal connectar amb el desembarcament del 218 a.C. A partir d'aquest punt no se sap pràcticament res de *Rhode* i en canvi el coneixement d'Empúries va en augment fins al punt que la campaniana A arriba a copsar el mercat emporità al segle II sense que les imitacions locals (D) i productes de l'àrea etrusca li arribin a fer competència. Ja a la fi del segle II es comença a notar el pes de la campaniana B i les imitacions D i E, encara derivades de la A. A les darreries del segle II i començament del segle I, la campaniana A decau i ja al segon quart del segle I la B es fa majoritària, començant el 80-70 les seves imita-

cions locals (F, G i H), la difusió cap a nuclis interns de les quals és encara molt poc coneguda. La campaniana C sempre fou molt escassa i posterior al 100 a.C. La segona meitat del segle I veu desaparèixer els productes campanians desplaçats per les ceràmiques aretines.

B) Les conclusions històrico-arqueològiques abracen successivament els segles III, II i I a.C. Cap al 225 a.C., E. Sanmartí alleua a la rivalitat amb *Emporion-Massalia* la sobtada desaparició de *Rhode*, sense excloure tampoc la possibilitat d'unes conseqüències dels moviments cartaginesos al sud-est a partir del 237 i la consegüent reacció de Roma que deixaria *Rhode* com una fortificació i Empúries, la seva aliada, com a porta comercial. Als inicis del segle II es poden datar els nivells més antics de la ciutat romana, la qual cosa permet replantejar la problemàtica sobre la ubicació de la ciutat indígena que, ho hem de remarcar, l'autor proposa resoldre de la forma atractiva i coherent que ja hem recollit. El paper d'Empúries es presenta aleshores essencialment econòmic, com a punt d'entrada dels productes romans i de vigilància de l'element indígena, potser, insinua Sanmartí, amb l'establiment d'un *praesidium*. A la fi del segle II es renova urbanísticament la zona alta i s'aixeca la muralla que tradicionalment i errònia s'ha anomenat «cesariana», atribució que a partir d'ara caldrà abandonar.

El segle I és, per diversos factors, el més complex d'aclarir. E. Sanmartí repren aquí una línia d'estudi basada fonamentalment en la interpretació de les monedes amb llegendes *QUAIC*. En aquesta part de l'apartat de conclu-

sions es plantegen noves qüestions no esmentades amb anterioritat al text que pretenen explicar les fosques incidències a la ciutat dels esdeveniments històrics coneguts a més alts nivells. Les hipòtesis d'E. Sanmartí són plenes d'enginy però malauradament són ara per ara un punt que té basaments massa teòrics als quals, almenys com a plantejament, l'autor no hi vol renunciar car a les darreres pàgines una *addenda et corrigenda* molt honesta posa al dia l'estat de la qüestió sobre tres dels punts plantejats a la tesi: a) el problema topogràfic de la situació del nucli indígena, b) el problema de les restes precesarianes de la ciutat romana, i c) el de la interpretació de la llegenda monetar *QUAIC*. Les darreres investigacions duen a l'autor a reafirmar-se en les seves conclusions pel que fa als apartats a i b, i, en canvi, pel que fa al c, les noves propostes cronològiques per a les monedes emporitanes i l'aparició d'una placa en bronze amb el càrrec de *quaestor in extenso* fan que l'autor es decideixi per interpretar les Q. i els *QUAIC* numismàtics com a abreviacions d'aquesta magistratura. L'*addenda* ve a corroborar així l'alt esperit científic i la claredat d'exposició que respira tot l'ingent treball dut a terme, que aporta sobretot noves solucions cronològiques i topogràfiques per a Empúries i trenca amb l'estancament que s'havia produït els darrers anys en l'elaboració d'àmplies i documentades monografies sobre nuclis tan transcendents en molts d'aspectes com són els d'*Emporion* i *Rhode*.

Isabel Rodà

C. GARCÍA GUAL
*Antología de la poesía
 lírica griega. (Siglos VII-VI a.C.).*

Alianza Editorial, Madrid 1980
 (El libro de Bolsillo 782), 143 pp.

Una important aportació per a la difusió de la poesia lírica grega és l'antologia que ens presenta el professor Carlos García Gual amb una selecció dels textos més representatius del període comprès entre els segles VII i IV a. C., on es situa el naixement de la poètica occidental. És en aquest moment de grans canvis i avenç cultural quan sorgeix la consciència d'individualitat en uns poetes que ja han deixat d'ésser l'expressió anònima de l'antic sentit de col·lectivitat.

La selecció reflecteix la riquesa i originalitat dels motius essencials d'aquesta poesia, com són l'elogi de la joventut, la fugacitat del temps, la mort, la invitació a fruit de la vida, l'amor, el mar..., motius que es projectaran en la poesia posterior i que aquí podem contemplar amb tota la seva frescor i espontaneïtat.

El volum s'obre amb un interessant pròleg on l'autor fa unes reflexions sobre la dificultat que suposa per al traductor, especialment en poesia, aconseguir un reflectiment fidel del text original, tot i que la fidelitat ha d'ésser el seu objectiu fonamental i, a continuació, justifica els criteris de selecció emprats per aquesta Antologia que segueix l'edició d'E. Diehl.

Tot seguint la divisió del llibre, en la primera part destinada als iambògrafs i elegíacs arcaics trobem l'elegia d'eco homèric i d'exhortació al com-